

*Summary****Petrovska N.V. Application of Common Law and Legislation by the Volost Courts of Left-bank Ukraine in the second half XIX – at the beginning of XX century. – Article.***

The article is devoted history of application of common law and legislation by the volost courts of Left-bank Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century. It is proved that customs continued to remain the leading regulator of social relations amidst peasants and volost judges relied on it solving cases even at the beginning of XX century. Correlation of application of common law and legislation by the law volost courts is examined.

Key words: common law, legislation, volost court, Left-bank Ukraine, custom, folk understanding of law.

УДК 340.15(470),18/19"-058.239(=411.16)

В.В. Щукін

**СПЕЦИФІКА ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЙСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ МІСТ МИКОЛАЄВА ТА СЕВАСТОПОЛЯ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Особливості правового становища єврейського населення в південноукраїнському регіоні в контексті політики російського царизму знайшли відображення в працях відомих єврейських істориків ХІХ – І полов. ХХ ст. І. Оршанського, Ю. Гессена, М. Градовського. При цьому специфіка, притаманна становищу євреїв, які мешкали в містах Миколаєві й Севастополі, зважаючи на їх особливий адміністративно-територіальний статус, поки що не викликала серйозної уваги з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників.

Міста Миколаїв та Севастополь впродовж ХІХ ст. займали особливе місце в системі адміністративно-територіального устрою Російської імперії, оскільки в 1805 р. було створено Миколаївсько-Севастопольське військове губернаторство, підпорядковане Морському міністерству. Вказані міста вилучено з підпорядкування Херсонського та Таврійського губернаторів, вони управлялися окремим військовим губернатором. Новостворену посаду обіймав командувач Чорноморського флоту. З цього часу в урядових колах виникла думка про запровадження обмежень на право проживання в цих містах. Майже одночасно (у 1804 р.) відбулося остаточне законодавче закріплення “смуги єврейської осілості” як регіону, у межах якого дозволялося постійне проживання євреїв. До її складу було віднесено Херсонську та Таврійську губернії. 20 вересня 1829 р. імператор Микола І підписав указ про повне виселення за межі військового губернаторства євреїв, які там проживали. Єдиним аргументом на користь цього рішення була власна думка імператора, який вважав “неудобным и вредным пребывание неслужащих евреев в городах Севастополе и Николаеве” [1, т. IV, № 3.286]. Указ фактично виключав міста Миколаїв та Севастополь зі складу

територій “межі осілости”. Виселення неодноразово відкладалося, але в 1837 р. його остаточно завершили, що мало негативні наслідки для соціально-економічного розвитку обох міст [детальніше про це див.: 2].

Поразка Росії в Кримській війні виявилася тяжким ударом по економіці Миколаєва й Севастополя, що базувалася на будівництві та утриманні Чорноморського флоту, який Росії заборонялося мати за умов Паризького мирного договору 1856 р. Міста перебували в повному занепаді, коли в 1860 р. військовим губернатором призначили Б. О. Глазенапа. Він вважав, що економічне життя міст могло б швидко покращитися, якщо знову дозволити проживання там євреям. У цьому він наполегливо переконував високопосадовців і врешті досяг успіху. У 1856 р. право проживання отримали євреї з числа відставних солдатів та матросів і члени їхніх родин, у наступному році – ремісники. Указом від 26 березня 1866 р. скасовано всі обмеження на постійне проживання й діяльність євреїв в обох містах. При цьому не видано жодного документа, яким Миколаїв та Севастополь офіційно включалися б до складу територій “смуги осілости”. Розрахунки Б. О. Глазенапа цілком виправдалися, економіка обох міст набувала динамічності, швидко зростала чисельність єврейських громад, наприклад у Миколаєві наприкінці XIX ст. єврейське населення сягало до 20% жителів міста.

У ст. II “Устава о паспортах” 1890 р. було зафіксовано, що право проживання в Миколаєві й Севастополі “принадлежит всем евреям, без различия состояний”. Наприкінці XIX ст. органами центральної, а слідом за ними й місцевої влади дедалі частіше допускалося порушення указу 1866 р. З невідомої причини вони забували про його існування. Євреям доводилося в судовому порядку відстоювати свої права. У зв’язку з цим у 1896 р. видано роз’яснення касаційного департаменту Сенату (№ 43), в якому зазначалося: “Законом 24.03.1866 г. завершился последовательный ряд узаконений, поставивший г. Николаев в общие условия, действию которых подчинены местности, назначенные для постоянного жительства евреев вообще, без различия состояний” [3, арк. 8]. Цей документ, не припинив фактичного порушення прав миколаївських і севастопольських євреїв, навпаки, на початку XX ст. ці порушення набували планомірного характеру, що було цілком логічним з огляду на посилення юдофобського характеру урядової політики. У 1897 р. до “Устава о паспортах” внесено зміни, вони фіксували право проживання євреїв в Миколаєві та Севастополі лише за купцями трьох гільдій та почесними громадянами [4, арк. 5]. Це було явною помилкою законодавців (випадковою чи умисною), оскільки за субординацією згаданий документ був нижчим, ніж імператорський указ 1866 р. У 1903 р. прийнято новий “Устав о паспортах”, де в додатку 1 до ст. 68 вказано, що міста Севастополь і Миколаїв вилучені з числа місцевостей, де євреям дозволено постійне проживання. У документі вказано: “Николаев, в отношении местностей, в которых вообще евреям жительство дозволено, занимает особое положение и не принадлежит к числу местностей черты еврейской оседлости. Ввиду этого, Сенатом признано, что еврей с выбытием из купечества г. Николаева, как имеющий право и обязанность избрать род жизни, может быть причислен

лишь к обществу в черте постоянной еврейской оседлости, но не к Николаеву, который к числу мест этой черты не относится”. Далі дається посилання на сенатську постанову від 18 лютого 1903 р. у справі Фельдмана. Такий підхід явно порушував положення височайшого указу 1866 р., оскільки посилання на судові рішення Сенату як суду вищої інстанції, навіть застосоване в прецедентному порядку, не є виправданим, адже воно також не могло вступати в суперечність з височайшим указом.

У тому самому додатку до ст. 68. право проживання в Миколаєві “на загальних підставах” залишено за купцями й почесними громадянами з євреїв, але “право сие не распространяется на евреев, состоящих под следствием, судом или надзором полиции, равно как и тех, кои опорочены судебным приговором”. При цьому про виселення з міста євреїв-міщан в документі не йшлося, це питання лишалося відкритим, що породжувало певну занепокоєність серед миколаївських євреїв [5, с. 142-143].

Всі вказані зміни здаються нелогічними з огляду на те, що в 1900 р. військове губернаторство ліквідовано, натомість у Миколаєві створено градоначальство, Севастополь залишався під владою військового губернатора. Це знімало навіть формальні підстави для обмеження прав євреїв у цих містах.

Місцева адміністрація активно користувалася згаданими положеннями “Устава о паспортах”. Так, у 1901 р. Миколаївський градоначальник заборонив створення неремісничого єврейського цеху візників. Він аргументував відмову таким чином: “...Учреждение неремесленных цехов для евреев дозволяется в черте общей их оседлости и потому в г. Николаеве, не составляющем черту общей оседлости, для них названного цеха не может быть допущено” [6, арк. 1-2, 6-7]. У 1905 р. миколаївський градоначальник на тій самій підставі відмовив у призначенні гласних з числа євреїв до складу міської Думи. Про інший випадок, що стався в 1902 р., відомо з публікації столичної газети “Будущность”, де повідомлялося, що купців, які розорилися під час кризи у зв’язку з неврожаєм 1901 р., Херсонська казенна палата заборонила приписувати до числа миколаївських міщан. З цього приводу запросили пояснення від Міністерства фінансів, у ньому говорилося: “...Водворение в Николаеве на постоянное жительство дозволяется лишь евреям-купцам I и II гильдии, а также торгующим с записью в гильдии почетным гражданам” [7, ст. 230].

22 травня 1907 р. П. А. Столипін, який у цей час суміщав посади прем’єр-міністра і міністра внутрішніх справ, видав циркуляр МВС, яким рекомендувалося не виселяти євреїв, що незаконно поселилися за межами “смуги єврейської осілости” до 1 серпня 1906 р., якщо вони мають “сім’ю та прибуток” і визнаються “не шкідливими для громадського порядку”. Цей документ, як вважали в уряді, мав полегшити становище євреїв, але при його казуїстичному тлумаченні виявлялося, що місцевим адміністраторам черговий раз нагадувалося про те, що Миколаїв і Севастополь віднесені до місцевостей, для яких встановлено особливі обмежувальні правила, тобто вони не входять до “смуги осілости”. Миколаївський градоначальник не забарився цим скористатися. Поліцейським було дано директиву про необхідність виселення євреїв, “пребывание коих признава-

лось вредным для общественного порядка и вызывающим неудовольствие со стороны местного населения”, у тому числі осіб неблагонадійних, ганебних по суду, кримінальних елементів, запідозрених у шкідливій діяльності, і таких, що поселилися в місті після 1 серпня 1906 р.

Виселення євреїв з міст почалося в 1907 р., але поки що це були лише поодинокі випадки. Часто заборонялося повернення на проживання особам, які раніше проживали в цих містах, але тимчасово покинули їх (у зв'язку з виїздом за кордон, на навчання, призовом на військову службу тощо).

Згодом цей процес набував дедалі більш планомірного й масового характеру, що пов'язано із загальними посиленнями жорсткості паспортного режиму. У 1909 р. без особливих пояснень виселено всіх євреїв, які мешкали на Корабельній стороні Севастополя. У 1910 р. Сенат та МВС скасували пільгу, яку дарував своїм указом імператор у 1904 р. (на честь народження спадкоємця). Вона полягала в тому, що колишнім рекрутам і учасникам російсько-японської війни з числа євреїв та їхнім родинам надавалося право вільного поселення й проживання на всій території імперії. У даному разі Сенат і МВС явно перевищили повноваження, бо жодний законодавчий чи підзаконний акт у Російській імперії не міг мати чинності, якщо вступав у суперечність з монаршою волею, висловленою в іменному указі. На ситуацію оперативно відреагував херсонський губернатор, який видав циркуляр № 4572 від 15.10.1910 р., де говорилося, що закон 1904 р. не може застосовуватися в межах місцевостей, “в коих в отношении жительства евреев установлены особые ограничительные правила” [8, ч. 2]. У цьому документі не було згадки про Миколаїв, але зрозуміло, що йдеться саме про нього, оскільки в межах Херсонської губернії лише на це місто поширювалися “обмежувальні правила”. Документ підштовхнув миколаївського градоначальника й поліцмейстера до більш активних дій з виселення євреїв. Звернення євреїв до урядових інстанцій, зазвичай, не приносило бажаного результату. Наприклад, у листі Департаменту загальних справ МВС, направленому миколаївському градоначальнику, говорилося, що “проживающие в Николаеве по Московской улице в доме № 30/3 запасные нижние чины Моисей Меер и Кива Шлемов Никитерман, как несшие непорочную службу в действовавших на Дальнем Востоке войсках, на основании Высочайшего указа 11 августа 1904 г. пользуются правом повсеместного жительства в империи, но это право не распространяется на местности, в коих в отношении жительства евреев установлены особые ограничительные правила” [9, арк. 72]. Крім загроз щодо виселення, поліція чинила й інші перепони для євреїв. У 1910 р. депутат Державної Думи Ніселович отримав телеграму від групи миколаївських євреїв-міщан, де говорилося, що директор гімназії вимагає від євреїв, які мають скласти іспит на атестат зрілості, надати документ про право їх проживання в Миколаєві. Поліція такий документ видати відмовилася. Далі містилося прохання звернутися у відповідні міністерства, які мали роз'яснити директору гімназії й місцевій поліції незаконність їхніх дій [10, ст. 36]. Іноді доходило до абсурду. Наприклад, у 1911 р. херсонська газета “Юг” повідомляла, що в Миколаєві проводилися торги на оренду міської землі для спорудження купальні. Однією з умов для її власників було те, що особи

юдейського сповідання можуть відвідувати купальню лише за умови надання ними посвідчення від поліцмейстера, що вони мають право проживання в місті [11].

За розпорядженням Миколаївського градоначальника в 1910 р. в місті проводився перепис єврейського населення, основною метою якого було виявлення осіб, які не мають права проживання. Щоб відстояти своє право, євреї мали довести, що вони постійно проживали в місті до 1 серпня 1906 р. Для цього потрібно надати заяви, підписані двома домовласниками чи власниками квартир з числа християн, які б засвідчували, що знають дану особу впродовж багатьох років і весь цей час особа безвиїзно мешкала в Миколаєві. Як докази, подавалися квитанції оплати за найом житла, квитанції сплати міського лікарняного податку, листи від фірм та підприємств, на яких працювали євреї. У червні 1910 р. міською поліцією підготовлено “Сведения о переписи еврейского населения г. Николаева”, в яких значилося, що в місті проживають 22585 євреїв, з них мають право постійно жити 4624 особи (тобто 17961 особа належать до виселення, що складало 79,5% єврейського населення міста і до 15% загального населення) [12, арк. 192]. Міська адміністрація розуміла, що здійснити виселення такої кількості жителів майже неможливо, оскільки це матиме вкрай негативний вплив на економічне життя міста, в якому євреї відігравали виключно велику роль, але дані перепису часто використовувалися для постійного тиску на євреїв. Часто достатньо було найменшого приводу для того, щоб поліція розпочала процедуру виселення тієї чи іншої особи. Кампанією з виселення поліція користувалася для того, щоб позбавитися від політично неблагонадійних та кримінальних осіб, оскільки градоначальник давав згоду на висилку за межі міста будь-якої особи, на яку було подання від поліції. Кожний єврей, який прибував до міста, мав отримати дозвіл на проживання в ньому (у т. ч. і тимчасово) особисто від градоначальника, отримати ж такий дозвіл часто виявлялося складнішим, ніж отримати дозвіл від міністра внутрішніх справ. Особливо це стосувалося театральних труп, що гастролювали, непоодинокими бували випадки заборони на проживання акторів-євреїв.

Найбільш активно виселення проводилося в 1912–1913 рр. У списку, поданому приставом Одеської поліційної частини Миколаєва, вказано, що з 1 по 15 грудня 1912 р. він вислав з міста 7 євреїв (не враховуючи членів їхніх сімей); за межі Миколаївського градоначальства з 15 по 31 грудня 1912 р. виселено 42 євреї; у період з 15 березня по 1 квітня 1913 р. їх кількість склала 26 осіб (без урахування членів сімей); з 1 по 15 червня того самого року з Одеської частини вислано 17 осіб; з 1 по 15 серпня з тієї самої частини виселено 9 осіб [13]. Кількість документів, які склалися та збиралися поліцією за кожним разом, пов'язаним з правом проживання євреїв, просто вражає. Залишається лише дивуватися тому, як вона встигала ще й займатися своїми прямими обов'язками з підтримання порядку в місті.

Активність міської адміністрації у виселенні євреїв породжувала панічні настрої в комерційних колах. Управляючий Миколаївського відділення Державного банку звернувся до градоначальника із секретним листом, у якому

просив повідомити: “Все ли евреи подлежат выселению, или же некоторые, и какие именно, а равно и в течение какого срока? Сведения эти крайне необходимы для принятия мер по сокращению, либо постепенному закрытию еврейских кредитов, во избежание крупных потерь для Государственного банка”. Градоначальник заспокійливо відповів, що “выселению подлежат лишь те, кои будут выявлены, как незаконно здесь поселившиеся” [9, арк. 455-456]. Точну кількість євреїв, виселених з Миколаєва та Севастополя за вказаний період, з’ясувати неможливо через неповну збереженість документів та їх невпорядкованість, але не викликає сумніву, що виселення часто рушило сім’ї, ламало усталений життєвий уклад, багатьох лишало без роботи і коштів для існування. Не викликає сумніву й те, що немотивовані репресії проти євреїв негативно вплинули на соціально-економічне життя обох міст.

Лише після початку Першої світової війни 28 липня 1914 р. видано розпорядження МВС, у котрому говорилося: “Ввиду чрезвычайных обстоятельств на время военных действий приостановить производство дел о выселении евреев, не допуская, однако, новых поселений”. Через рік, 15 серпня 1915 р., видано урядовий циркуляр, який знімав заборону на проживання для євреїв у містах за межами “смуги осілості” [457, с. 143-145]. Остаточна ліквідація “смуги осілості”, а з нею й обмежень у правах проживання для євреїв, відбулася лише після Лютневої (1917 р.) революції в Росії.

Таким чином, дискримінаційний характер законодавства Російської імперії в єврейському питанні особливо виразно виявлявся щодо євреїв, які мешкали в містах Миколаєві та Севастополі. Їх становище часто залежало від особистого ставлення до них тих чи інших представників місцевої адміністрації, а також від казуїстичного тлумачення останніми нормативних та законодавчих актів.

Порушення субординації між нормативними та законодавчими актами, характерне для правозастосовчої практики в Російській імперії, було можливим внаслідок заплутаності та неоднозначності у формулюваннях, що створювало простір для досить вільного їх тлумачення при практичному використанні.

Література

1. Полное собрание законов Российской империи : собр. 2 : в 55 т., 131 кн. – СПб., 1830 – 1884.
2. Павлюк А. Виселення євреїв з Миколаєва згідно з указом Миколи I від 20 вересня 1829 року / А. Павлюк // Південний архів : зб. наук. пр. (Серія “Історичні науки”). – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. XXII. – С. 226-232; Шукин В. В. О правовом положении евреев в Николаеве и Севастополе (конец XVIII – начало XX вв.) / В. В. Шукин // Девятая ежегодная Международная междисциплинарная конференция по иудаике : [материалы]. – М., 2002. – Ч. 1. – С. 192-202.
3. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 917.
4. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 514.
5. Устав о паспортах / сост. Л. М. Роговин. – СПб., 1913.
6. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1962.
7. Будущность. – 1902. – № 12.
8. Памятная книга Херсонской губернии на 1911 год. – Херсон, 1911.
9. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1595.
10. Рассвет. – 1910. – № 11.
11. Юг. – 1911. – 25 сент.
12. ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1596.

13. ДАМО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 2245. – Арк. 984-986, 990-991; Ф. 231. – Оп. 1. – Д. 2246. – Арк. 12; Ф. 231. – Оп. 1. – Д. 2268. – Арк 3.
14. Гольденвейзер А. А. Правовое положение евреев в России / А. А. Гольденвейзер // Книга о русском еврействе от 1860-х годов до революции 1917 г. – М., 2002. – С. 115-158.

Анотація

Шукін В.В. Специфіка правового становища єврейського населення міст Миколаєва та Севастополя наприкінці XIX – на початку XX ст. – Стаття.

Особливість правового становища єврейського населення в Миколаєві та Севастополі полягала в тому, що імператорським указом 1829 р. ці міста виключено зі складу територій “смуги єврейської осілості” і євреям жити в них заборонено. У 1866 р. євреям дозволено постійно проживати у вказаних містах, але не було прийнято жодного закону про повернення Миколаєва та Севастополя до складу “смуги”. Це давало підстави градоначальнику та військовому губернатору цих міст ініціювати нове виселення євреїв, посилаючись на казуїстичне тлумачення постанови міністра внутрішніх справ 1907 р.

Ключові слова: “смуга єврейської осілості”, Миколаїв, Севастополь, єврейське населення, право проживання.

Summary

Schukin V.V. Specific of Legal Position of the Jewish Population of Cities of Mykolaiv and Sevastopol at the end of XIX – beginning of XX century. – Article.

The special feature of legal status of Jewish population in Mykolayiv and Sevastopol was that according emperor’s decree of 1829 these cities were excluded from the territory of “Pale of Settlement” and jews were forbidden to live there. In 1866 Jews were permitted to live in these cities, but not a single law was adopted on returning of Mykolayiv and Sevastopol to the “Pale of Settlement”. It gave the governors and military governors of these cities the opportunity to initiate new eviction of Jews, alleging the casuistic interpretation of the administrative regulation of Minister for Home Affairs in 1907.

Key words: “Pale of Settlement”, Mykolayiv, Sevastopol, Jewish population, right of residence.

УДК 340.15(477),1918”:341.382

Д.Я. Бондаренко

УКРАИНА В БРЕСТ-ЛИТОВСКИХ ПЕРЕГОВОРАХ: ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Мирный договор, подписанный делегацией УНР со странами Четверного Союза, был высокопарно отмечен председателем германской делегации фон Гофманом как “первый мир Великой войны” [1, д. 489, л. 3 об]. Министр иностранных дел Австро-Венгрии граф О. Чернин более практично определил его как “хлебный мир” [2, с. 362; 3, с. 343]. Расхождения в формулировках указывают